

ISSN 1648-9349

International Journal of Baltic Law
Volume 1, No. 4 (December, 2004)

RAMUNĖ JAKŠTIENĖ*
Vytautas Magnus University
School of Law

AR LIETUVĖS MOTERYS TURI TEISĘ PASIRINKTI PAVARDĘ SU VYRIŠKOSIOS GIMINĖS GALŪNE?

Įvadas

Teisė neišvengiamai susijusi su kalba: ja reiškiamos teisės nuostatos, skelbiamas teisingumo vykdymas (teismo sprendimai), įvardijami nusistovėję tarptautiniai papročiai, ji yra pagrindinis mokslininkų, diskutuojančių teisės mokslo ir praktikos klausimais, įrankis ir priemonė. Kalba labai subtiliai susijusi su mąstymu ir kultūra. Pasak Ronaldo Wardhaugho, kalbotyros specialistai vis dar diskutuoja ir atranda faktų, įrodančių kalbinį determinizmą – kalbos sandaros lemiamą poveikį pasaulio suvokimui, kalbinių įpročių įtaką nekalbiniams¹. Tokia priklausomybė tampa ypač aktuali šiais tarpdisciplininių ryšių studijų laikais.

Labiausiai kalbą, vadinasi, ir jos vartotojų kultūrą, paprotinę sistemą reprezentuojanti kalbos sistemos dalis greičiausiai yra vardynas, ypač asmenvardžiai. Šis faktas itin akivaizdus lietuvių kalbos – senos, išlaikiusios archajiškas, sudėtingas formas – atveju. Todėl būtų įdomu ir naudinga paanalizuoti, kaip ir kiek lietuvių kalbos sistema susijusi su teisės sistema: kaip sąveikauja kalbos ir teisės taisyklių imperatyvumas, kiek šios sistemos daro įtaką viena kitai, kokia forma pasireiškia poveikis, kokios kyla problemos.

Vienas iš aktualiausių objektų tokiai analizei šiuo metu – dabartinės lietuvių moterų **pavardės** – „...oficialūs asmenvardžiai, rodantys priklausymą šeimai“².

* Ramunė Jakštienė. Address: Vytautas Magnus University, School of Law, Daukanto 28, Kaunas 44246, Lithuania. E-mail: Ramune_Jakstiene@fc.vdu.lt.

¹ Ronald Wardhaugh, *Investigating Language: Central Problems in Linguistics* (Oxford – Cambridge: Blackwell Publishers, 1993), p. 197 – 208, mintis tekste: Ronaldas Wardhaughas „Ar gali kalba mus valdyti?“, parengė Rūta Marcinkevičienė, *Sociolingvistika ir kalbos kultūra* (Vilnius: Gimtoji kalba, 1994), p. 41 – 46.

² Lietuvių kalbos enciklopedija (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1999), p. 466.

Kalbant teisiniais terminais, pavardė yra pastovus paveldimas asmenvardis, juridinę reikšmę turintis faktas, daugelio civilinės būklės aktų atributas. Dėl to pavardės suteikimas, keitimas yra reglamentuojamas specialių procedūrų: vaikui suteikiama tėvų pavardė; jei tėvų pavardės skirtingos – vaikui suteikiama vieno iš tėvų pavardė (LR Civilinio kodekso 3.167 str.); įvaikinamam vaikui suteikiama įtėvių pavardė (3.228 str.); sutuoktiniai po santuokos gali pasirinkti iki santuokos turėtą pavardę, pasirinkti kito sutuoktinio pavardę kaip bendrą pavardę arba pasirinkti dvigubą pavardę (3.31 str.)³, pavardės keitimui kitais atvejais numatyta atskira procedūra (Asmens vardo, pavardės, tautybės pakeitimo taisyklės) ir pan. Naujasis Lietuvos Respublikos Civilinis kodeksas (toliau LR CK) teisiškai įtvirtina lietuvių moterų pavardžių darybą ir vartoseną („Vardas, pavardė ir vietovardžiai rašomi pagal lietuvių kalbos taisykles“ – 3.282 str.) ir leidžia po santuokos „...pasirinkti kito sutuoktinio pavardę kaip bendrą pavardę...“ (3.31 str.).

Štai čia ir problema – teisės normos susiduria su praktine tikrove: dėl intensyvių eurointegracinių, kosmopolitinių, migracijos procesų, sėkmingo feminisčių judėjimo Lietuvoje pastebimas vis aktualesnis ir drąsesnis moterų siekis reformuoti lietuvių moterų pavardžių darybą taip, kad ji nesiskirtų nuo tėvo ar sutuoktinio pavardės, šiuo tikslu naudojant ir teises priemones. Išsamensės, platesnės analizės šia tema dar nėra atlikta, o poreikis tokiam tyrimui egzistuoja. Taigi šio tyrimo **objektas** – Lietuvos ir tarptautinės teisės normos, reguliuojančios pavardės lietuviui moteriai suteikimo po santuokos taisykles. „Lietuvių kalbos žodynas“ nurodo tokią pavardės definiciją: „1. iš tėvų paveldimas asmens pavadinimas. 2. netikras, išgalvotas asmens pavadinimas, pravardė. 3. pavadinimas, vardas.“⁴ Šiame straipsnyje analizuojamas objektas bus vartojamas reikšme, pateikiama „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“: „paveldimas asmens pavadinimas“⁵. Svarbu akcentuoti, kad analizė apribota tokiais aspektais: tiriamos tik LR piliečių, tik ištekėjusių moterų galimybės po santuokos pasirinkti pavardę didžiausią dėmesį skiriant teisiniui problemos aspektui. Pasirinkta tyrimo kryptis – atitikimo pagrindiniams žmogaus teisių principams tyrimas. Tyrimo **tikslas** – ištirti, ar lietuvė moteris po santuokos gali pasirinkti vyro pavardę su vyriškosios giminės galūne. Šio tikslo bus siekiama atliekant tokius **uždavinius**:

- lietuvių pavardžių susiformavimo proceso aptarimas;
- problemos raidos Lietuvoje pristatymas;
- kalbininkų pozicijos aptarimas;
- analizuojamojo klausimo teisinio reguliavimo Lietuvoje pristatymas (naudoti šaltiniai šiame etape: LR Konstitucija, LR CK, LR Konstitucinio teismo nutarimai, LR valstybinės kalbos įstatymas, LR moterų ir vyrų lygių galimybių įstatymas, LR paso įstatymas, LR tarnybinio paso įstatymas, LR asmens tapatybės kortelės įstatymas, LR Seimo nutarimai, LR teisingumo ministro įsakymas Dėl civilinės

³ Žin. (2000, Nr. 74-2262); toliau šiame straipsnyje nuorodos į šį teisės aktą nebus daromos, tekste bus nurodomas cituojamas straipsnis.

⁴ Lietuvių kalbos žodynas (Vilnius: Mintis, 1973), p. 666-667.

⁵ Dabartinės lietuvių kalbos žodynas (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000), p. 529.

metrikacijos taisyklių patvirtinimo, Valstybinės lietuvių kalbos komisijos nutarimai ir kt.);

- analizuojamų teisės normų atitikimo žmogaus teisių principams įvertinimas akcentuojant ne teisių teoriją, bet jų apribojimus draudžiančių teisės nuostatų praktinį poveikį, bendrus principus: teisė į vardą, nesikišimo į asmenų ar šeimyninį gyvenimą teisė, nediskriminavimas; šiame etape naudoti šaltiniai: LR Konstitucija, tarptautiniai teisės aktai (Visuotinė žmogaus teisių deklaracija, Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas, Tarptautinis ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių paktas), regioniniai dokumentai (Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija), specialių grupių apsaugos teisės dokumentai (Jungtinių tautų vaiko teisių konvencija, Jungtinių tautų konvencija „Dėl visų formų diskriminacijos panaikinimo moterims“);
- užsienio valstybių patirties analogišku klausimu apibendrinimas;
- išvadų bei pasiūlymų pateikimas.

Šių punktų turinys ir eiliškumas atspindi pasirinktą tyrimo **struktūrą**: pirmiausiai bus tyrinėjama, ar Lietuvoje galiojantys teisės aktai suteikia galimybę lietuviškos moterims galimybę po santuokos pasirinkti vyriškosios formos vyro pavardę, vėliau bus pereita prie analizės, ar lietuviškos moterims turi tokią teisę, ar jos nėra diskriminuojamos, ar nepažeidžiamos kitos jų teisės.

Analizuojant pasirinktą objektą bus naudojamos kelių metodų teikiamomis galimybėmis, todėl naudojama **metoda** galima apibrėžti kaip apibendrinamąjį-sintetinį-analitinį. Tai apims dokumentų, mokslinės literatūros analizę, pokalbius su kompetetingais pareigūnais, abstrakcijos, dedukcijos mąstymo procesus.

Tyrimas pradedamas iškeliant **hipotezę**, kad lietuviškos moterys po santuokos negali pasirinkti vyro pavardės su vyriškosios giminės galūne.

I. Ar Lietuvoje galiojantys teisės aktai suteikia galimybę lietuviškos moterims po santuokos pasirinkti vyro pavardę su vyriškosios giminės galūne?

A. Lietuvių pavardžių susiformavimo istorija

Viena geriausių lietuvių pavardžių tyrinėtojų Vitalija Maciejauskienė studijoje „Lietuvių pavardžių susidarymas“ nurodo, kad dvinaris lietuvių įvardijimas (vardas ir pavardė) nusistovi apie XV a. Iki to meto vyravo vienanaris asmens įvardijimas. Antruoju asmens įvardijimo nariu – pavarde – tapo patronimai („...vediniai iš tėvo asmenvardžio...“⁶), senieji dvikamieniai lietuvių asmenvardžiai, pravardinės kilmės antroponimai (t. y., asmenvardžiai) ir pan. Mokslininkė teigia, kad pavardės susiformavimą nulėmė jos būtinumas (pirmiausiai kilmingųjų luomo atstovams) įteisinant nuosavybę, palengvinant jos perleidimą – pardavimą, pirkimą, paveldėjimą, įrodant priklausymą tam tikrai šeimai. Kai valstybingumo raida XVII a. pasiekė tokią stadiją, kai ir valstiečiai ėmė aktyviau dalyvauti visuomenės gyvenime, pradėjo formuotis ir valstiečių pavardės. Autorė nurodo tokias šio proceso priežastis: dvarų inventorizacija, gyventojų surašymas, mokesčių rinkimas, rekrutų ėmimas⁷. Taigi galima daryti išvadą, kad pats pavardžių formavimosi

⁶ Žr. išnašą 2: Lietuvių kalbos enciklopedija, p. 464.

⁷ Vitalija Maciejauskienė, Lietuvių pavardžių susidarymas (Vilnius, 1991), p. 112 – 113.

procesas susijęs su teisiniais veiksniais: privačios nuosavybės tvarkymu (šėimos, sutarčių, paveldėjimo teisė), valstybės administravimu (mokesčių teisė). Ir pati pavardė jau tuo metu buvo juridinę reikšmę turintis faktas. Juk ir pavardžių tyrinėjimo pagrindiniai šaltiniai yra teisiniai dokumentai: dvarų inventoriai, teismo aktai, testamentai, kiti administraciniai dokumentai. „...[L]ietuvių pavardžių susidarymas XVIII a. yra pasibaigęs... Lietuvių pavardžių susiformavimo bei nusistovėjimo laikas XVIII – XIX a. iš esmės sutampa su kai kurių kitų tautų pavardžių atsiradimo bei stabilizavimosi laiku.“⁸

Minėtoje Vitalijos Maciejauskienės studijoje nurodoma, kad moterų įvardijimas pavarde formuojasi lėčiau ir nusistovi vėliau – pačioje XVIII a. pabaigoje, o gal ir dar vėliau.⁹ Ši reiškinį galima paaiškinti moterų pasyvumu visuomeniniame gyvenime, pilietinių teisių neturėjimu (taigi – vėl teisinė priežastis), patriarchalinės visuomenės stereotipais. Įvardijama tokia moterų pavardžių daryba XVII – XVIII a.: prie tėvo arba vyro asmenvardžio pridedama vyravusi slaviška priesaga -ova, -eva (ištekėjusių moterų pavardei) arba -ovna, -evna (neištekėjusių moterų pavardei). Gyvojoje kalboje vartotos lietuviškos priesagos -ienė (ištekėjusių moterų pavardei), -yčia, -ūčia, -aičia, -(i)ukė, -aitė (netekėjusių moterų pavardei).¹⁰

Taigi galima akcentuoti, kad jau lietuvių moterų pavardžių formavimosi pradinėje stadijoje, kaip ir dabar, moteriška pavardė rodė moters šeimyninę padėtį. Tai nebūdinga lietuvių vyrų pavardėms, išskyrus pavienius neoficialius tarminio vartojimo atvejus.

Mūsų laikais pagal lietuvių kalbos taisykles mergaičių pavardės daromos su priesagomis -aitė, -ytė, -utė, -(i)ūtė, ištekėjusių moterų – su priesagomis -ienė, -(i)uvienė¹¹, o nuo 2003 m. – ir su galūne -ė.

B. Analizuojamos problemos raida Lietuvoje

Pirmieji tradicines lietuvių moterų pavardes, nurodančias jų šeimyninę padėtį, ėmė kritikuoti patys kalbininkai. Tarpukario laikotarpiu vienas žymiausių lietuvių kalbininkų Jonas Jablonskis bei jo mokiniai siekė reformos šioje srityje, tačiau dėl sunkios Lietuvos valstybės finansinės padėties darbai buvo atidėti.

Dar sovietmečiu Lietuvoje ėmė aktyvėti feminisčių judėjimas, kurio vienas iš tikslų, kaip teigta, buvo atkreipti visuomenės dėmesį į diskriminacinio pobūdžio lietuvių moterų pavardes¹².

Taigi galima teigti, kad iki XX a. 10 deš. pabaigos visos priemonės analizuojamu klausimu buvo daugiau visuomeninio, moralinio pobūdžio, tačiau nuo to meto jau pasitelkiamos teisinės priemonės. LR Seimo šeimos ir vaiko reikalų komisija 1999-10-25 d. svarstė šią problemą. Posėdyje diskutavę teisininkai, kalbininkai, visuomeninių organizacijų atstovai galutinio sprendimo nepriėmė, nes

⁸ Ten pat, p. 113.

⁹ Ten pat, p. 296.

¹⁰ Ten pat, p. 297.

¹¹ Lietuvių kalbos rašyba ir skyryba (Vilnius, 1992), p. 34 – 35.

¹² Dalia Gudavičiūtė, „Žiloms tradicijoms – atkaklių moterų iššūkis“, Lietuvos rytas (2003-05-17, Nr. 113), p. 3.

iki tol nė viena institucija nebuvo gavusi konkretaus skundo, visgi vyravo nuomonė, kad lietuvių moterų pavardžių daryba per se nėra diskriminacinė¹³.

1999-11-15 d. paskelbtos „Lietuvių kalbos komisijos išvados dėl moterų ir mergaičių pavardžių“ nurodė, kad lietuvių mergaičių ir moterų pavardės – lietuvių istorijos ir kultūros paveldo dalis, todėl jokios reformos neleistinos¹⁴.

Viena iš judėjimo dėl moterų pavardžių reformos organizatorių 1999 m. šiuo klausimu kreipėsi ir į Europos žmogaus teisių teisumą, tačiau byla nebuvo nagrinėta, nes prieš tai nebuvo pasinaudota nacionalinėmis teisminėmis priemonėmis¹⁵. Taigi šią priemonę turbūt teisingiausia vertinti tik kaip moralinio pobūdžio deklaraciją, neturėjusią jokių reikšmingų teisinių pasekmių.

Vėliau moterys ėmė skųstis Moterų ir vyrų lygių galimybių kontrolieriui dėl diskriminacijos, užkoduotos tradicinėje lietuvių moterų pavardžių daryboje. Būtent tai buvo vienos iš pirmųjų teisinių priemonių, kurios paskatino imtis ir svaresnių juridinio pobūdžio veiksmų. Lygių galimybių kontrolieriaus pateiktos informacijos spaudai duomenimis, svarstant vieną iš tokių skundų buvo priimta išvada teikti Valstybinei lietuvių kalbos komisijai (toliau – VLKK) siūlymą keisti lietuvių moterų pavardžių darybą taip, kad jos nenurodytų moters šeiminių statuso¹⁶. Vykdydama šį pavedimą 2003-06-26 d. VLKK priėmė nutarimą, įtvirtinantį beprieginį pavardžių darybos modelį su galūne –ė¹⁷ (šio nutarimo turinys ir reikšmė bus aptarta vėliau).

Moterų pavardžių registracijos praktika po minėto nutarimo įsigaliojimo rodo, kad naujo darybos būdo pavardės nepopuliarios. Kauno miesto civilinės metrikacijos biuro vyr. inspektorės Rūtos Milkauskienės pateiktais duomenimis iš maždaug 2456 -ių Kauno mieste 2003 m. įregistruotų santuokų apie 30 moterų pasirinko neutralią pavardę (reikia turėti galvoje, kad nutarimas įsigaliojo 2003-07-05 d.), 2004 m. sausio-vasario mėn. įregistruoti 3 atvejai: Gustė, Matelė, Šalčė¹⁸.

Apibendrinant šiame skyrelyje pateiktus duomenis galima daryti prielaidą, kad visgi tos priežastys, kurios skatino ir lėmė lietuvių moterų pavardžių darybos reformą – teiginiai esant moterų diskriminaciją palyginti su vyrais ir nevienodas garantijas netekėjusioms bei ištekėjusioms moterims – nebuvo tokios svarbios, lemiamai reikšmingos. Drašesnių išvadų kol kas daryti nereiktų dėl dar neilgos praktikos, negausių ir netikslų statistinių duomenų. Kartu reiktų akcentuoti neabejotiną naujosios tvarkos prevencinę reikšmę, moterų ir vyrų lygių galimybių principų įgyvendinimą.

C. Kalbininkų pozicija

Tiriamosios problemos analizė negalima neišklausius kalbos specialistų argumentų. Šiame straipsnyje pateikiami Prano Kniūkštos – vieno autoritetingiausių šių dienų lituanisto – apibendrinti filologiniai teiginiai. Daugiausiai kritikuojami

¹³ www.lygus.lt/mic2/gruodzioMP/kontrolier%EBspsl.html [aplankyta 2004-05-13].

¹⁴ Loreta Baladė, „Moterišku pavardžių byla jau pajudėjo iš vietos“, Lietuvos rytas (20003-02-14), p. 4.

¹⁵ Dalia Gudavičiūtė, „Žiloms tradicijoms – atkaklių moterų iššūkis“, Lietuvos rytas (2003-05-17, Nr. 113), p. 3.

¹⁶ Dalia Gudavičiūtė, „Moterys pavardes renkasi pagal skambesį“, Lietuvos rytas (2003-08-16), p. 6.

¹⁷ Dėl moterų pavardžių darymo, VLKK nutarimas, Žin. (2003, Nr. 65-3009).

¹⁸ Rūta Milkauskienė, asmeninis pokalbis, Kaunas, 2003-04-01 d.

siūlymai dėl vyriškosios formos (t. y., su vyriškosios giminės galūne) lietuvių moterų pavardžių. Teigiama, kad jos griaua visą lietuvių kalbos sistemą, kertasi su morfologijos dėsniais ir apskritai yra svetimas kalbai reiškinys. Didžiausi minimi kalbos sistemos pažeidimai yra gramatinės giminės kategorijos sumišimas, kaitybos sistemos sugriovimas: ar tokią pavardę linksniuoti kaip vyrišką, ar palikti nekaitomą – ir vienu, ir kitu atveju tai reikštų logikos klaidas, neaiškumus. Dėl nepriesaginių moterų pavardžių su galūne –ė teigiama, kad jos nesikerta su bendraisiais lietuvių kalbos dėsniais. P.Kniūkšta nurodo egzistuojant bendrus kalbos (ne teisinius) dėsnius ir reikalavimus, kurių negali nepaisyti niekieno asmeniniai interesai¹⁹. Greta šių argumentų reikia paminėti, kad senieji asmenvardžiai yra lietuvių kultūros paveldo dalis, todėl yra saugotini valstybės.

Žinoma, esti ir priešingų mokslininkų nuomonių, tiesa, tik pavienių ir (turbūt nekeista) išsakytų ne lietuvių lingvistų. Vienas žymiausių baltų kalbų gramatinės sandaros tyrinėtojų belgas Akselis Holvutas nurodo, kad moterų ir vyrų pavardžių suvienodinimas nepakenktų kalbos archajiškumui, nes pagrindiniai jos struktūriniai bruožai liktų nepakitę²⁰. Akivaizdu, kad tokie teiginiai reikalauja detalesnės analizės, rimtų lituanistinių studijų. Abejonių gali sukelti ir pati lietuvių moterų pavardžių kilmė. Jau buvo minėta, kad istoriškai moterų pavardės susiformavo pridėdant slaviškas priesagas –eva, -ova, evna, -ovna. Todėl jei kilmė nėra archajiška, originali, natūrali, galima abejoti deklaruojama lietuvių moterų pavardžių, rodančių šeiminingą padėtį, kultūrinio paveldo verte. Ir netgi atvirkščiai, galima kritikuoti tai kaip kalbos svetimybę.

Taigi galima daryti išvadą, kad kalbininkai nespekuliuoja bedrais kalbos, kaip vertybės, saugojimo teiginiais, netoleruoja kalbos konservavimo, bet pripažindami jos dinamiką pateikia tikrai logiškų ir rimtų argumentų, kurie įtikina vyriškosios formos moterų pavardžių ydingumu.

D. Teisinis moterų pavardžių darybos reguliavimas Lietuvoje

Pasirinkto klausimo tyrimą logiška pradėti nuo jo nacionalinio teisinio reguliavimo. Analizuoti teisės normas, tiesiogiai reguliuojančias analizuojamą klausimą ir su juo susijusias, derėtų pradėti nuo hierarchinės teisės aktų viršūnės, nustatančios bendriausius valstybės sutvarkymo principus – LR Konstitucijos. Jau pačioje preambulėje šalia kitų vertybių akcentuojamas gimtosios kalbos, rašto ir papročių išsaugojimas²¹. Ir nors konstitucinės teisės specialistai diskutuoja dėl konstitucijų preambulių normiškumo, vis dėlto akivaizdžiai reikšminga yra tai, kad LR Konstitucijos kūrėjai nusprendė suteikti gimtajai kalbai ypatingą statusą. Akivaizdžiausiai tokio statuso suteikimą rodo tai, kad lietuvių kalba skelbiama valstybine (14 str.). LR Konstitucinis teismas nutarime yra pasisakęs dėl šio fakto:

„Konstitucinis valstybinės kalbos statusas reiškia, kad lietuvių kalba yra konstitucinė vertybė. Valstybinė kalba saugo kalbos identitetą, integruoja

¹⁹ Pranas Kniūkšta, „Apie moterų pavardes“, Gimtoji kalba (2003, Nr. 2), p. 8-12.

²⁰ Jūratė Kiliulienė, „Moterų pavardžių „revoliucija“ nuo kaimynų atsilieka šimtmečiu“, Respublika (2003-08-21), p. 18.

²¹ Žin. (1992, Nr. 33-1014), toliau šiame straipsnyje nuorodos į šį šaltinį nebus daromos, tekste nurodant cituojamą straipsnį.

pilietinę tautą, užtikrina tautos suvereniteto raišką, valstybės vientisumą ir jos nedalomumą, normalų valstybės ir savivaldybių įstaigų funkcionavimą. Valstybinė kalba yra svarbi piliečių lygiateisiškumo garantija... Konstitucinis valstybinės kalbos statuso įtvirtinimas taip pat reiškia, kad įstatymų leidėjas privalo įstatymais nustatyti, kaip šios kalbos vartojimas užtikrinamas viešajame gyvenime, be to, jis turi numatyti valstybinės kalbos apsaugos priemones."²²

Taigi Konstitucija nustato tik pačius bedriausius reikalavimus, kuriuos turi atitikti visos priimanos teisės normos. Įstatymų leidėjas – LR Seimas – atlieka Konstitucijos jam deleguotą funkciją šioje srityje. Pirmiausiai ir svarbiausiai – LR Civiliniame kodekse nustatydamas, kad asmenvardžiai rašomi lietuvių kalba pagal lietuvių kalbos taisykles (3.282 str.). Su analizuojamu klausimu labiausiai tiesiogiai susijęs LR CK 3.31 str., nurodantis, kad po santuokos sutuoktiniai gali pasilikti iki santuokos turėtą pavardę arba pasirinkti kito sutuoktinio pavardę kaip bendrą pavardę, arba pasirinkti dvigubą pavardę prie savo pavardės pridėdamas sutuoktinio pavardę. Būtent ši teisės norma kelia daugiausiai neaiškumų, sudaro galimybes manipuliacijoms: netiksli formuluotė sudaro įspūdį, kad po santuokos sutuoktinis gali pasirinkti identišką kito sutuoktinio pavardę. Nedaug čia gelbsti paaiškinimai, pateikti LR CK komentare, kurie tik pateikia galimas pavardžių (ne jų formų) pasirinkimo alternatyvas²³. Tuo tarpu aiškinant šį pasakymą sistemiskai su lietuvių kalbos taisyklėmis, akivaizdu, kad vienodomis, tomis pačiomis pavardėmis laikomos tos, kurių kamienai (žodžio dalys be galūnės) sutampa, o forma gali skirtis: pvz., šeimos narių pavardės Jonaitis, Jonaitienė, Jonaitytė laikomos ta pačia pavarde. Būtent tokį LR CK kūrėjų ketinimą rodo minėtos LR Konstitucijos nuostatos, kitų teisės aktų, kurie bus aptarti vėliau, normos, lietuvių kalbos taisyklės. Vadinasi, LR CK 3.31 str. reglamentuoja tik pavardės (t. y., jos kamieno), o ne jos formos (ne priesagos, ne galūnės) pasirinkimą, todėl galima pasirinkti vyro, bet ne vyrišką pavardę.

Konkretus analizuojamo klausimo reguliavimas nustatytas specialiuose įstatymuose ir poįstatyminiuose aktuose. Didžiausias specialių normų rinkinys – Lietuvos Respublikos valstybinės kalbos įstatymas, kuris ne tik pakartoja lietuvių kalbos ypatingą statusą (2, 19 str.), reikalauja jos taisyklingumo, (21, 23 str.), bet ir tiesiogiai nurodo, kad Lietuvoje „...vartojamos įstatymų nustatytos Lietuvos Respublikos piliečių asmenvardžių lytys“²⁴ (t.y., formos). Tas įstatymas, kuris nustato vartotinas asmenvardžių lytis, yra blanketinės LR CK normos: jau minėta 3.282 str. nuostata ir 3.281 str. norma: „Civilinės būklės aktai registruojami, atkuriami, keičiami, papildomi ir ištaisomi, laikantis Civilinės metrikacijos taisyklių, kurias tvirtina teisingumo ministras.“ LR teisingumo ministro 2001-06-29 d. įsakymu Nr. 129 patvirtos Civilinės metrikacijos taisyklės nustato, kad civilinės būklės aktai

²² Dėl Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1991 m. sausio 31 d. nutarimo „Dėl vardų ir pavardžių rašymo Lietuvos Respublikos piliečio pase“ atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai, LR Konstitucinio teismo nutarimas, Žin. (1999, Nr. 90-2662).

²³ Lietuvos Respublikos civilinio kodekso komentaras, kn. 3, Šeimos teisė (Vilnius: Justitia, 2002), p. 70-71.

²⁴ Žin. (1995, Nr. 15-344), 15 str.; toliau straipsnyje nuorodos į šį šaltinį nebus daromos, tekste nurodant cituojamą straipsnį.

įrašomi lietuvių kalba²⁵. Aiškinant žodžių junginį lietuvių kalba logiškai ir sistemškai su jau minėtais teisės aktais, galima daryti išvadą, kad ši frazė apima lietuviškų rašmenų vartojimą pagal lietuvių kalbos taisykles. Taigi čia lietuvių kalbos taisyklėmis paremtos moteriškų pavardžių darybos reikalavimas akivaizdus ir aiškus.

Dabar būtų naudinga aptarti, kokios tos lietuvių kalbos taisyklės, aktualios analizuojamu klausimu. LR valstybinės kalbos įstatymo 19 str. nustatyta pareiga valstybei sudaryti sąlygas kalbos normų, tarp jų ir asmenvardžių, saugojimui, 20 str. – pareiga Valstybinei lietuvių kalbos komisijai aprobuoti kalbos normas, 25 str. – įstatymo vykdymo kontrolės funkcija pavedama Valstybinei kalbos inspekcijai. Taigi vykdydama pavestas funkcijas Valstybinė lietuvių kalbos komisija 1996-12-19 d. nutarimu Nr. 58 paskelbė leidinį „Lietuvių kalbos rašyba ir skyryba“ norminiu²⁶. Pastarasis nurodo tradicinę lietuviškų moteriškų pavardžių darybą: mergaičių pavardės daromos pagal tėvo pavardę su priesagomis -aitė, -ytė, -utė, -(i)ūtė, ištekėjusių moterų pavardės – pagal vyro pavardę su priesagomis -ienė, -(i)uvienė²⁷. Tos pačios institucijos 2003-06-26 d. nutarimas Nr. N-2 (87) „Dėl moterų pavardžių darymo“ įveda ir naujovę: kai norima, kad moteriška pavardė nerodytų šeimines padėties, ji gali būti daroma iš vyriškos pavardės su galūne -ė²⁸. Taigi šiuo nutarimu skelbiamas kompromisas: ir gerbiamos tradicijos, ir laikomasi lietuvių kalbos taisyklių (-ė yra moteriškosios giminės galūnė), ir pašalinama diskriminacija, atsirandanti dėl to, kad tradicinės moterų pavardės rodo moters šeimines padėties.

Taigi visa čia aptarta teisės aktų sistema – LR CK-Civilinės metrikacijos taisyklės-Valstybinės lietuvių kalbos komisijos nutarimas „Dėl moterų pavardžių darymo“ – ir jos sisteminis aiškinimas leidžia daryti išvadą, kad oficialiuose LR dokumentuose įrašomos tokios lietuvių moterų po santuokos pasirinktos pavardės, kurios atitinka nustatytus čia paminėtus reikalavimus, ir kurie nenumato LR pilietėms galimybės pasirinkti pavardę su vyriškosios giminės galūne.

Keletas kitų įstatymų tik netiesiogiai siejasi su aptariamu klausimu, ir visi jie beveik pažodžiui kartoja, kad tam tikruose oficialiuose LR dokumentuose – pase, tarnybiniame pase, asmens tapatybės kortelėje – piliečių vardai ir pavardės rašomi lietuviškais rašmenimis pagal LR teisės aktų, reglamentuojančių vardų ir pavardžių rašymą asmens dokumentuose, nustatytą tvarką²⁹. Kaip matyti, šiuose dokumentuose įstatymleidys apdairiai pamini, kad asmenvardžiai LR dokumentuose rašomi vadovaujantis visais teisės aktais, kurie reguliuoja šį klausimą. Šie trys įstatymai, nors konkrečiai ir nenurodo taisyklių, susijusių su tiriamu klausimu, visgi yra geras įstatymų leidėjo ketinimo, kad visi oficialūs įrašai daromi pagal lietuvių kalbos taisykles, įrodymas.

²⁵ Žin. (2001, Nr. 60-2156), 7 str. 1 d.

²⁶ Žin. (1996, Nr. 126-2966).

²⁷ Lietuvių kalbos rašyba ir skyryba (Vilnius, 1992), p. 34-35.

²⁸ Žr. išnašą 17: Dėl moterų pavardžių darymo, 2 str.

²⁹ Lietuvos Respublikos paso įstatymas, Žin. (2001, Nr. 99-3524), 4 str. 4 d.; Lietuvos Respublikos tarnybinio paso įstatymas, Žin. (2000, Nr. 7-178), 5 str. 5 d.; Lietuvos Respublikos asmens tapatybės kortelės įstatymas, Žin. (2001, Nr. 97-3417), 4 str. 4 d.

Labai panaši nuostata išdėstyta Lietuvos Respublikos vardų ir pavardžių rašymo asmens dokumentuose įstatymo projekto 4 str.: „Asmens dokumentuose vardai ir pavardės rašomi lietuviškais rašmenimis... pagal lietuvių kalbos rašybos ... taisykles...“.³⁰

Svarbu akcentuoti, kad visos čia minimos teisės normos taikomos tik viešojo gyvenimo, tik oficialių LR dokumentų reguliavimui ir tik LR piliečių atžvilgiu.

Taigi apibendrinant čia paminėtas ir aptartas teisės nuostatas, akivaizdus reikalavimas laikytis lietuvių kalbos taisyklių, kurių imperatyvumas garantuojamas teisės aktų lygiu ir kurios nenurodo galimybės lietuviškos moterims po santuokos pasirinkti vyro pavardę su vyriškosios giminės galūne. Svarbu paminėti, kad tokia išvada darytina tik sistemiškai aiškinant visas tyrinėjamą problemą reguliuojančias teisės normas. Jau buvo minėta, kokią dviprasmybę sukeltų izoliuotas LR CK 3.31 str. aiškinimas, panašių spragų sudarytų ir minėto Civilinės metrikacijos taisyklių 7 str. 1d. vien lingvistinis skaitymas.

Būtent sisteminės interpretacijos poreikį nustatant tikrąją minėtų teisės nuostatų reikšmę nurodo ir Klaipėdos apygardos apygardos teismas, išnagrinėjęs kol kas vienintelę bylą Lietuvoje Vilija Bartašiūtė v. Klaipėdos miesto savivaldybės administracijos metrikacijos skyrius, kur buvo sprendžiamas šiame straipsnyje iškeltas klausimas. Ieškovė reikalavo, kad jai po santuokos būtų suteikta vyro pavardė Rudis. Svarbiausi argumentai, kuriais ji grindė savo reikalavimą pirmosios instancijos teisme, buvo tai, kad LR CK 3.31 str. leidžia pasirinkti kito sutuoktinio pavardę ir nekalba apie tos pasirinktos pavardės modifikavimą, be to, remiamasi įvairiais procesinio pobūdžio argumentais: kad VLKK nutarimas „Dėl leidinio „Lietuvių kalbos rašyba ir skyryba“ neatitinka LR įstatymų ir kitų teisės aktų skelbimo ir įsigaliojimo įstatymo reikalavimų, kad tos taisyklės nebuvo paskelbtos „Valstybės žiniuose“, kad naujasis CK priimtas vėliau nei tik ką minėtas VLKK nutarimas, todėl juo ir reiktų vadovautis. Čia svarbu paminėti, kad ieškinio pateikimo metu VLKK dar nebuvo priėmusi nutarimo „Dėl moterų pavardžių darymo“. Atsakovas kontrargumentavo, kad LR CK 3.31 str. – tik bendra teisės norma, kurios vykdymą ir įgyvendinimą reglamentuoja LR valstybinės kalbos įstatymas ir lietuvių kalbos rašybos ir skyrybos taisyklės, nurodytos norminiu paskelbtame leidinyje „Lietuvių kalbos rašyba ir skyryba“. Klaipėdos apylinkės teismas iš esmės sutiko su ieškovės argumentais, nusprenddamas, kad CK 3.31 str. nėra nuorodos į LR valstybinės kalbos įstatymą ar lietuvių kalbos rašybos taisykles, o vyriausybės nutarimai ir kitų valstybės institucijų teisės aktai civilinius teisinius santykius gali reglamentuoti tik tiek, kiek įstatymais nustatyta, ir kadangi lietuvių kalbos rašybos taisyklės prieštarauja CK 3.31 str., taikytina jame išreikšta nuostata³¹. Teismas nepasisakė dėl VLKK nutarimo paskelbimo tvarkos teisėtumo. Turint galvoje LR įstatymų ir kitų teisės aktų skelbimo, įsigaliojimo įstatymo 3 str. 2 d., nurodančią privalomą valstybės institucijų norminių ir kitų teisės aktų skelbimą „Valstybės žiniuose“³², darytina išvada, kad ginčytas VLKK nutarimas paskelbtas tinkamai. Būtų neprotinga reikalauti, kad oficialiai būtų paskelbtas ir visas norminiu

³⁰ Lietuvos Respublikos vardų ir pavardžių rašymo asmens dokumentuose įstatymo projektas (2000-06-23, Nr. P-259 (3)).

³¹ Vilija Bartašiūtė v. Klaipėdos miesto savivaldybės administracijos metrikacijos skyrius, Klaipėdos miesto apylinkės teismas (2003, civ. byla Nr. 2-5089 14/03).

³² Žin. (1993, Nr. 12-296).

paskelbto leidinio turinys, ypač kai nutarimo esmė – ne nustatyti lietuvių kalbos taisykles, bet paskelbti jas nustatantį leidinį norminiu. Be to, CK 3.1 str. nurodo, kad šeimos santykiams kitų CK knygų normos taikomos tiek, kiek jų nereglamentuoja trečioji knyga „Šeimos teisė“. Vadinasi, pastaroji knyga, apimanti tiesiogines ir blanketines teisės normas, nurodanti reikalavimą laikytis lietuvių kalbos taisyklių, yra specialioji norma kitų CK knygų nuostatų atžvilgiu. Tuo tarpu teismas formaliai ir izoliuotai pritaikė bendrą CK 1.1 str. 2 d. nuostatą, kad jeigu kodeksu įsakmiai nenurodytas kitas taikytinas teisės aktas, taikomos CK normos. CK 3.31 str., reglamentuojantis pavardės po santuokos pasirinkimą, nenurodo jokie kito specialaus taikytino teisės akto, tačiau tai padaro jau minėta šiame straipsnyje blanketinė CK 3.281 str. norma, kad civilinės būklės aktai registruojami teisingumo ministro tvirtinamų Civilinės metrikacijos taisyklių tvarka, o pastarosios nurodo reikalavimą laikytis lietuvių kalbos taisyklių.

Taigi netikslumai aiškinant ir taikant teisės aktus akivaizdūs, ir juos ėmėsi taisyti Klaipėdos apygardos teismas. Atsakovas apeliaciniame skunde akcentuoja, kad CK 3.31 str. reglamentuoja tik teisę pasirinkti pavardę, o ne jos formą, ir lietuvių kalbos taisyklės ne prieštarauja minėtai CK nuostatai, o tik padeda praktiškai ją susieti su valstybinės kalbos normomis. Apeliacinės instancijos teismas sutiko su apelianto argumentais, patenkindamas apeliacinį skundą ir nusprenddamas, kad apylinkės teismas netinkamai pritaikė CK 3.31 str., nes neaiškino jo sistemškai su CK 3.280 – 3.288 (3.282) str. [t. y., su šiame straipsnyje jau minėtomis bendromis civilinės būklės aktų registravimo nuostatomis, nurodančiomis, kad tokie aktai sudaromi lietuvių kalba pagal lietuvių kalbos taisykles, teisingumo ministro patvirtintų Civilinės metrikacijos taisyklių tvarka], nesiejo istoriškai-sistemškai su iki 2001-07-01 d. galiojusi LR santuokos ir šeimos kodekso 18 str. [iš esmės atkartojančiu dabartinio CK 3.31 str. nuostatą³³]. Akcentuojama, kad CK 3.31 str. – bendra norma, nurodanti tik teisę pasirinkti pavardę, o ne jos formą³⁴. Taigi čia nurodyti apeliacinės instancijos teismo loginės, lingvistinės, sisteminės analizės rezultatai nuosekliai ir logiškai siejasi su jau anksčiau šiame skyrelyje pateiktu aiškinimu. Dar vertėtų paminėti, kad Klaipėdos apygardos teismo sprendimas atitinka ir LR CK 3.5 str. 2, 3 d. nuostatas, draudžiančias piktnaudžiauti šeimos teisėmis, t. y. „...jas įgyvendinti tokiu būdu ir priemonėmis, kurios pažeistų ar varžytų... įstatymų saugomus interesus...“ Šiuo atveju – tai LR Konstitucijoje, LR valstybinės kalbos įstatyme deklaruojamas ypatingas valstybinės lietuvių kalbos statusas, nustatytas lietuvių kalbos taisyklingumo reikalavimas, CK nustatytas lietuvių kalbos taisyklių laikymosi įpareigojimas, kitų jau minėtų teisės aktų nurodymai laikytis lietuvių kalbos taisyklių.

Taigi turint galvoje straipsnyje pateiktą ir minėtoje byloje teismo nurodytą LR teisės aktų lingvistinį bei sistemą aiškinimą, galima suformuluoti taisyklę, kad LR teisės aktai lietuviams moterims suteikia galimybę po santuokos pasirinkti vyro, bet ne vyriškosios formos pavardę. Tokią pasirinkimo apimtį nulėmė įvairių teisės

³³ Žin. (1969, Nr. 21-186).

³⁴ Žr. išnašą 31: Vilija Bartašiūtė v. Klaipėdos miesto savivaldybės administracijos metrikacijos skyrius.

sistemos lygmenų aktuose įtvirtinti valstybės saugomi interesai – kalbos statusas, lietuvių kalbos taisyklių normatyvumas, jų laikymosi reikalavimas.

II. Ar lietuviškos moterys turi teisę po santuokos pasirinkti vyro pavardę su vyriškosios pavardės galūne?

Aptarus teisinį analizuojamos problemos reguliavimą ir nustačius, kad Lietuvoje galiojantys teisės aktai nesuteikia galimybės lietuviškos moterims po santuokos pasirinkti vyriškosios formos vyro pavardės, svarbu patyrinėti, ar lietuviškos apskritai turi tokią teisę, t. y. ar tiriamos srities teisinis reguliacinis mechanizmas yra teisėtas, nediskriminacinis, neprieštaraujantis pagrindiniams tarptautinės teisės principams, pagrindinėms žmogaus teisėms. Ši analizė bus atliekama interpretuojant įvairius tarptautinius teisinius dokumentus, įtvirtinančius pagrindines žmogaus teises ir laisves, bei konstitucinius principus.

A. Ar apskritai egzistuoja teisė į pavardę?

Logiška antrojo skyriaus analizę pradėti nuo tyrimo, ar apskritai egzistuoja teisė į pavardę, t. y. teisė pasirinkti norimą pavardę, ją pakeisti ir pan., ir jei taip, tai koks jos turinys.

LR CK įtvirtinta teisė į pavardę yra sudedamoji platesnės teisės į vardą dalis. Šios teisės turinio esmė yra asmens teisė naudoti savo vardą, reikalavimas nesinaudoti kito asmens vardu (2.20 str.), o pažeidus šį reikalavimą egzistuoja teisės į vardą gynbos mechanizmas (2.21 str.). Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas (Lietuvoja prisijungė 1991-03-12, įsigaliojo nuo 1992-02-20) nurodoma teisė į vardą yra dar siauresnės apimties: „[k]iekvienas kūdikis privalo turėti vardą“.³⁵ Teisę turėti vardą ir jį išsaugoti garantuoja ir Jungtinių Tautų vaiko teisių konvencija (Lietuvoje įsigaliojo nuo 1992-03-01, ratifikuota 1995-07-03)³⁶. Tokia teisė įtvirtinta tam, kad garantuotų asmens gimimo registravimą ir užtikrintų kitas garantuojamas teises: pripažinimą teisinių santykių subjektu, pilietines teises. Taigi matyti, kad teisė į vardą neapima visišką vardo ar pavardės pasirinkimo laisvės. Tai akivaizdu, nes egzistuoja tam tikri kalbos ir teisės reikalavimai, egzistuojantys dėl to, kad asmens pavardė – ne vien jo asmeninis reikalas. Europos žmogaus teisių teismas (toliau EZTT) byloje *Burghartz v. Šveicarija*, kurioje buvo sprendžiama dėl draudimo vyrui savo pavardę rašyti prieš žmonos pavardę, kuri buvo ir šeimos pavardė, pasisakė, kad „[a]smens pavardė, kaip asmens identifikavimo ir priskyrimo šeimai priemonė, ... nėra susijusi tik su šio asmens asmeniniu ir šeimos gyvenimu..., valstybė ir visuomenė yra suinteresuotos reglamentuoti jos naudojimą...“³⁷ Šis poreikis akivaizdus vykdant asmenų registrą, identifikaciją, renkant bei sudarant tam tikrų duomenų bases. Akivaizdu, kad egzistuoja ir tam tikros nerašytos taisyklės, kurios neleistų pasirinkti bet kokio vardo (vadinasi, ir pavardės): juk jokia valstybės institucija neįregistruoti vardo ar pavardės, kurie būtų necenzūrinis žodis ar šiaip prieštarautų LR CK 3.5 str. 2 d. įtvirtintam viešosios tvarkos bei geros moralės reikalavimui įgyvendinant šeimos teises. Be to, esti ir tam tikrų techninio pobūdžio taisyklių, teisėtai ribojančių teisę:

³⁵ Žin (2002, Nr. 77-3288).

³⁶ Žin. (1995, Nr. 60-1501), 7, 8 str.

³⁷ Europos žmogaus teisių teismo byla: *Burghartz v. Šveicarija* (1994).

prieš kurį laiką spauda mirgėjo pranešimais apie tai, kaip Vokietijos teismas neleido moteriai suteikti savo sūnui 12 vardų, motyvuodamas nepatogumu ir nepagrįstais apsunkinimais, Kauno miesto CMB vedėjas Kęstutis Ignatavičius nurodo, kad Lietuvoje vardo ir pavardės raidžių skaičius yra ribojamas tokiu skaičiumi ženklų, kokį leidžia techninės priemonės, naudojamos oficialių dokumentų gamybai³⁸, LR CK 3.166 str. 1 d. nurodo, kad vardą vaikui suteikia tėvai, tačiau to paties straipsnio 2 d. nurodo vardų skaičiaus apribojimą: „[v]aikui gali būti suteikiami du vardai.“

Apibendrinant pateiktus duomenis, galima teigti, kad absoliuti teisė pasirinkti bet kokį norimą vardą ar pavardę negarantuojama. Šis faktas nepažeidžia asmens teisių tol, kol ribojimas pateisinamas viešosios tvarkos, geros moralės priežiūros, kitais įstatymuose nustatytais atvejais. Būtent remiantis šiomis išimtimis nustatyti straipsnyje minimi apribojimai, susiję su lietuviškos moters pavardės pasirinkimu po santuokos.

Kiti pagrindiniai tarptautiniai dokumentai, įtvirtinantys žmogaus teises, tiesiogiai nenurodo teisės į vardą. Tačiau traktuojant pavardę kaip asmeninio ar šeimyninio gyvenimo objektą, su šiuo klausimu labai susijusi kita garantuojama teisė – nesikišimo į asmeninį ir šeimyninį gyvenimą.

B. Dėl nesikišimo į asmeninį ir šeimyninį gyvenimą teisės pažeidimo

Europos žmogaus teisių teisme, sprendžiant bylas dėl ginčų, kilusių dėl pavardės registravimo, keitimo, sprendžiama ir dėl nesikišimo į asmeninį ir šeimyninį gyvenimą teisės, vienai iš šalių siekiant įrodyti, kad pavardė – grynai asmens šeimyninio gyvenimo reikalas, todėl ją apima minima teisė, ir ji negali būti ribojama griežtais reikalavimais, o kitai – kad tai – ir viešojo reguliavimo sritis. Taigi svarbu išsiaiškinti, ar valstybėje nustatyta pavardžių suteikimo, keitimo procedūra, kišasi į asmeninį ar šeimyninį gyvenimą.

Analizuodamas šį klausimą EŽTT akcentuoja individo ir valstybės interesų pusiausvyrą³⁹. Įvairūs teisės aktai nurodo nevienodos apimtį nesikišimo į asmeninį ir šeimyninį gyvenimą teisės ribojimus, kurių gali imtis valstybė, saugodama tarptautinėje demokratinėje visuomenėje pripažintas vertybes. Aiškinant LR Konstitucijos 22 str. įtvirtintą minėtą teisę, logiška daryti išvadą, kad ji gali būti apribota, jei tai daroma nesavavališkai ir teisėtai. Analogiška nuostata deklaruojama ir Tarptautinio pilietinių ir politinių teisių pakto 17 str.⁴⁰ Visi straipsnyje minėti teisės aktai, įtvirtinantys lietuvių kalbos taisyklių laikymosi reikalavimus ir nustatantys kvestionuojamą moterų pavardžių darybą, daro tai nesavavališkai ir teisėtai – įstatymo ir su juo suderinamų poįstatyminių aktų lygiu. Be to, šie aktai imperatyvūs tik viešajame gyvenime, jie nereguliuoja, nevaržo neoficialaus žmonių bendravimo: „...konstitucinis valstybinės kalbos statusas reiškia, jog lietuvių kalba privalomai vartojama tik viešajame Lietuvos gyvenime.“⁴¹

³⁸ Kęstutis Ignatavičius, asmeninis pokalbis, 2004-03-25.

³⁹ Europos žmogaus teisių teismo byla: Rees v. Jungtinė Karalystė (1986).

⁴⁰ Žr. išnašą 35: Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas.

⁴¹ Žr. išnašą 22: Dėl Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1991 m. sausio 31 d. nutarimo „Dėl vardų ir pavardžių rašymo Lietuvos Respublikos piliečio pase“ atitikimo

Valstybė šią sritį reguliuoja tik tiek, kiek tai reikalinga oficialaus registro sudarymui, oficialių dokumentų išdavimui, t. y. tik kiek, kiek valstybės interesai persveria asmeninius. Todėl darytina išvada, kad privačiam vartojimui asmuo gali pasirinkti ir vadintis bet kokia pavarde. Šitos laisvės buvimą įrodo gyvojoje kalboje paplitęs pravardžių, pseudonimų vartojimas, nevaržomas neoficialus tautinių mažumų etninių asmenvardžių vartojimas.

Taigi galima teigti, kad Lietuvos teisės aktuose nenumatyta jokio neteisėto kišimosi į asmeninį ar šeimos gyvenimą.

Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija (Lietuvos ratifikuota 1995-04-27, įsigaliojo nuo 1995-06-20) taip pat įtvirtina šiame skyrelyje aptariamą teisę ir kartu nustato palyginti konkrečius ir detalius jos ribojimo atvejus:

„Valdžios pareigūnai neturi teisės kištis į naudojimąsi šia teise, išskyrus įstatymo numatytus atvejus ir kai tai būtina demokratinėje visuomenėje valstybės saugumo, viešosios tvarkos ar šalies ekonominės gerovės interesams, siekiant užkirsti kelią teisės pažeidimams ar nusikaltimams, taip pat gyventojų sveikatai ar dorovei arba kitų žmonių teisėms ir laisvėms apsaugoti.“⁴²

Taigi šis dokumentas įpareigoja, kad ribojimas būtų ne tik įtvirtintas įstatymo lygiu, bet ir patenkintų būtinumo kriterijų. Esamą lietuvių pavardžių darybos sistemą įtvirtinantys Lietuvos teisės aktai patenkina šį būtinumo reikalavimą pateisinamu siekiu apsaugoti viešąją tvarką (užtikrinti nuoseklų ir unifikuotą asmenų registrą), kitų asmenų teises (nereglamentuotas, valstybės neribojamas pavardžių pasirinkimas, keitimas suteiktų galimybių pažeisti kitų asmenų, pvz., paveldėjimo teisės subjektų, kreditorių, teises). Taigi valstybės interesas reguliuoti moterų pavardžių darybą akivaizdus. Apskritai, Lietuvos Vyriausybės atstovės EŽTT Danutės Jočienės pateiktais duomenimis, EŽTT, prieš 15 metų nagrinėdamas transseksualo, reikalaujančio gimimo liudijime įrašyti jo naująją lytį atitinkančią pavardę, bylą prieš Belgiją, pasisakė, kad pavardžių rašyba, keityba ir daryba yra nacionalinės teisės reikalas.⁴³ Vertinant šį teiginį, reikia turėti galvoje, kad nuo to laiko pasikeitė daugybė aktualių gyvenimo sąlygų, o EŽTT teigimu, „...konvencija turi būti aiškinama atsižvelgiant į nūdienos sąlygas...“⁴⁴ Gali būti, kad vertindamas naujas aplinkybes EŽTT pavardžių reglamentavimą vertintų kaip kišimąsi į asmeninį gyvenimą. Visgi pateikta citata rodo, kad dėl valstybėse egzistuojančių skirtingų istorinių, kultūrinių, paprotinių aplinkybių protingiausia analizuojamąją sritį palikti nacionalinės teisės reguliavimo sričiai.

Daugiausiai galimybių valstybės įsikišimui palieka Visuotinė žmogaus teisių deklaracija, kurioje įtvirtintas vienintelis apribojimas valstybei – savavališkumo draudimas.⁴⁵ Tai galima paaiškinti greičiausiai tuo, kad šis dokumentas – vienas iš pirmųjų, įtvirtinančių pagrindines žmogaus teises, todėl jis tik labai bendro pobūdžio ir buvo tobulintas vėlesniais teisės aktais.

Lietuvos Respublikos Konstitucijai.

⁴² Žin. (1995, Nr. 40-987), 8 str.

⁴³ Dalia Gudavičiūtė, Aušra Pilaitienė, „Klaipėdietė tikisi vadintis Rudis“, Lietyvos rytas (2003-08-16), p. 6.

⁴⁴ Žr. išnašą 39: Rees v. Jungtinė Karalystė.

⁴⁵ <http://www.lexilogos.com/declaration/lituanien.htm> [aplankyta 2004-05-14].

Apibendrinant šiame skyrelyje pateiktus duomenis, darytina išvada, kad šiame straipsnyje analizuoti LR teisės aktai, reglamentuojantys aptariamąjį klausimą, nenustato jokio neteisėto kišimosi į asmeninį ir šeimyninį gyvenimą, o nustatytos apimties įsikišimas reguliuojant moterų pavardžių darybą pateisinamas kaip leidžiama išimtis ir tik tokia apimtimi, kiek valstybės interesai persveria asmeninius.

C. Ar lietuvių moterų pavardžių daryba yra diskriminacinė?

Skyrelyje „Teisinis reguliavimas Lietuvoje“ aptartoje byloje Vilija Bartašiūtė v. Klaipėdos miesto savivaldybės administracijos metrikacijos skyrius vienu iš argumentų ieškovė mini diskriminaciją savo atžvilgiu, kuri patiriama dėl po santuokos įgyjamos pavardės –ienė, rodančios moters šeiminę padėtį. Šio argumento ieškovė neplėtojo, juo rėmėsi tik kaip pagalbiniu, antriniu, labiausiai pasitikėdama jau analizuotomis LR CK normomis, todėl diskriminacinio elemento teismai plačiau netyrinėjo. Visgi turint galvoje šiame straipsnyje atliktą teisės aktų analizę galima teigti, kad būtent argumentas dėl diskriminacijos galėtų būti stipriausias. Todėl naudinga aptarti keletą diskriminacijos pagrindų ir patyrinti, ar kuris nors iš jų nepažeidžia lietuvių moterų teisių pasirenkant pavardę po santuokos.

Nediskriminavimo principas įtvirtintas aukščiausios teisinės galios akte – LR Konstitucijoje:

„Įstatymui, teismui ir kitoms valstybės institucijoms ar pareigūnams visi asmenys lygūs.

Žmogaus teisių negalima varžyti ir teikti jam privilegijų dėl jo lyties, rasės, tautybės, kalbos, kilmės, socialinės padėties, tikėjimo, įsitikinimų ar pažiūrų pagrindu.“ (29 str.)

Diskriminacijos draudimas užtikrina lygiateisiškumą – vieną svarbiausių žmogaus teisių. Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje pateikiamas dar detalesnis nediskriminavimo pagrindų katalogas. Be LR Konstitucijoje įvardytų, Deklaracijoje minimas diskriminacijos draudimas odos spalvos, turtinės, gimimo ar kokios nors kitokios padėties pagrindu⁴⁶. Nereiktų Deklaracijos kūrėjų kritikuoti dėl nebaigtinio galimos diskriminacijos pagrindų sąrašo. Natūralu, kad nuo jos paskelbimo 1948 m. buvo praplėsta ir žmogaus teisių apimtis, ir diskriminacijos sąvoka, todėl greičiausiai nė vienam tarptautiniam dokumentui nepavyktų sudaryti baigtinio diskriminacijos pagrindų sąrašo. Todėl neišbaigtumas („kokios nors kitokios padėties pagrindu“) suteikia galimybę diskriminacijos pagrindus aiškinti plečiamai ir esant reikalui įtraukti naujų nelygiateisiškumo pagrindų.

Beveik pažodžiui diskriminacijos draudimą įtvirtina Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija⁴⁷, Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas⁴⁸, Tarptautinis ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių paktas⁴⁹. Pastarieji du dokumentai atskirai akcentuoja ir moterų bei vyrų lygias teises naudojantis garantuojamomis teisėmis (abiejų teisės aktų tretieji straipsniai). Jungtinių tautų

⁴⁶ Ten pat, 2, 7 str.

⁴⁷ Žr. išnašą 42: Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija, 14 str.

⁴⁸ Žr. išnašą 35: Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas, 2 str. 1 d.

⁴⁹ Žin. (2002, Nr. 77-3290), 2 str. 2 d.

vaiko teisių konvencija pateikia ypač detalią diskriminacijos pagrindų katalogą: be minimų kituose tarptautinės teisės aktuose, įtvirtinamas diskriminacijos draudimas sveikatos, taikytų bausmių, tėvų, globėjų, šeimos narių statuso pagrindu⁵⁰.

Tiriamuoju klausimu aktualiausia analizė dėl galimos diskriminacijos lyties pagrindu, bet verta patyrinėti ir nevienodą moterų traktavimą pilietybės, kalbos aspektais.

1. Dėl diskriminacijos lyties pagrindu

Kaip jau buvo minėta, stipriausias argumentas kritikuojant tradicines lietuvių moterų pavardes, rodančias moters šeiminių padėtį, yra diskriminacija lyties pagrindu, nes lietuvių vyrų pavardės nerodo vyro šeimyninio statuso (išskyrus jau minėtą neoficialią tarminę vartoseną).

Svarbiausias ir detaliausias Lietuvoje galiojantis teisės aktas šiuo klausimu – Jungtinių Tautų konvencija „Dėl visų formų diskriminacijos panaikinimo moterims“ (Lietuvoje įsigaliojo 1994-07-17, ratifikuota 1995-09-10). Šis dokumentas svarbus tuo, kad pateikia moterų diskriminacijos definiciją:

„...sąvoka „moterų diskriminacija“ reiškia skirtumų, išimčių ar apribojimų darymą lyties pagrindu siekiant varžyti ar panaikinti pripažintas moterų teises ir pagrindines laisves nepriklausomai nuo jų šeiminių padėties politinėje, ekonominėje, socialinėje, kultūrinėje, pilietinėje ar kurioje nors kitoje srityje, neleisti jomis naudotis ar jas įgyvendinti lygiomis teisėmis su vyrais.“⁵¹

Svarbu akcentuoti nebaigtinio diskriminacijos pagrindų katalogo naudą, paliekant galimybę diskriminaciją aiškinti plečiamai. Šiame straipsnyje analizuojamai problemai aktualu ir tai, kad diskriminacija lyties pagrindu laikomas ir bet koks šeiminių padėčių identifikuojantis atributas, vadinasi, tai apima ir tradicinių lietuvių moterų pavardės darybos sistemą.

Tačiau neskubant daryti išvadų, kritiškai svarbu akcentuoti EŽTT praktikos ypatumus taikant Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos nediskriminavimo principą (14 str.): „14 straipsnis papildo kitas materialines Konvencijos ir jos protokolų nuostatas. Jis neegzistuoja savarankiškai, kadangi yra veiksmingas tik kartu su šiomis nuostatomis užtikrintomis teisėmis ir laisvėmis.“⁵² Vadinasi, asmuo negali įgyvendinti savo lygiateisiškumo teisės tiesiog teigdamas esant diskriminaciją jo atžvilgiu, jis turės įrodyti, kad įgyvendinant kokią nors garantuojamą teisę jis buvo diskriminuotas koku nors pagrindu. Todėl lietuviškos moterys negali teigti, kad pavardės, tiesiogiai nurodančios moters šeiminių padėtį, savaime yra diskriminacinės. Jos gali tokiomis tapti, jei būtent dėl jų moterys, įgyvendindamos kokias nors asmenines teises, patirtų kokių nors varžymų, apribojimų, skirtumų, išimčių palyginti su vyrais. Pvz., LR moterų ir vyrų lygių galimybių įstatymas, įgyvendinantis Konvencijos „Dėl visų formų diskriminacijos panaikinimo moterims“ nuostatas, nurodo, kad darbdavys neturi teisės reikalauti iš darbo ieškančių asmenų informacijos apie jų šeiminių padėčių⁵³. Tuo tarpu lietuvi

⁵⁰ Žr. išnašą 36: Jungtinių tautų vaiko teisių konvencija.

⁵¹ Žin. (1996, Nr. 21-549), 1 str.

⁵² Europos žmogaus teisių komisija: sprendimas dėl Liucijos Baškauskaitės pareiškimo Nr. 41090/98 prieš Lietuvą priimtumo.

⁵³ Žin (1998, 112-3100), 8 str.

moteriai, pasirinkusiai tradicinę pavardę, vien prisistačius yra atskleidžiama informacija apie jos šeimines padėtį, taigi ir apie jos asmeninį gyvenimą. Tokiu atveju tai būtų netiesioginė diskriminacija minėto įstatymo 2 str. 4 d. prasme, nes formaliai ši teisės norma yra vienoda ir vyrams, ir moterims, bet ją įgyvendinant atsiranda faktinis naudojimosi teisėmis moterims apribojimas. Toks teisių suvaržymas galėtų būti teisėtas, jei būtų pripažintas vienu iš pateisinamų apribojimų, kurie įtvirtinti minėtuose tarptautinės teisės aktuose: valstybės saugumas, viešoji tvarka, šalies ekonominė ar visuotinė gerovė, kelio teisės pažeidimui ar nusikaltimui užkirtimas, gyventojų sveikata, dorovė, kitų žmonių teisės ir laisvės. Danutė Jočienė apibendrina, kad EŽTT, tirdamas, ar skundžiamas ne/veikimas yra diskriminacija, aiškinasi, ar teisių taikymas yra vienodas asmenims, esantiems vienodoje padėtyje, ar skirtingas teisių taikymas yra pateisinamas objektyviais, racionaliais, teisiškai pagrindžiamais kriterijais ir ar taikomas ribojimas proporcingas juo siekiamam tikslui⁵⁴. Dar reiktų paminėti ir teisėtumo (įtvirtinimo įstatymų lygiu) ir būtinumo demokratinėje visuomenėje reikalavimą. Akivaizdu, kad visi šie kriterijai gali būti tinkamai įvertinti tik pasvėrus visas konkrečios situacijos aplinkybes. Visgi galima pabandyti atlikti apibendrintą įvertinimą straipsnyje aptariamam klausimui. Pirma, senųjų tradicinių lietuvių moterų pavardžių darybos mechanizmas taikomas vienodai visoms netekėjusioms ir vienodai visoms ištekėjusioms moterims. Antra, ši sistema gali būti pateisinama racionaliais ir teisiškai įtvirtintais kriterijais: viešosios tvarkos, kitų asmenų teisėtų interesų, valstybinės kalbos apsauga. Viešosios tvarkos ir kitų asmenų teisėtų interesų apsaugos kriterijai jau buvo aptarti skyrelyje „Nesikišimo į asmeninį ir šeimyninį gyvenimą teisė“. Be jau straipsnyje minėtų argumentų, įrodančių ypatingą valstybėje teikiamą statusą lietuvių kalbai, reikia paminėti dar keletą kitų. LR Seimo nutarimu 2004 m. paskelbti kalbos ir knygos metais⁵⁵. Kitu LR Seimo nutarimu nustatytos valstybinės kalbos politikos 2003-2008 m. gairės, kurios akcentuoja kalbos paveldo išsaugojimą, nacionalinės kalbos apsaugą kaip valstybinės svarbos dalyką, apimant kalbos statusą (kalbos vartojimo teisinės bazės kūrimą ir tobulinimą), kalbos sistemą ir vartoseną⁵⁶. Turint galvoje amerikiečio mokslininko H.Schiffmano pateikiamą kalbos politikos rūšių klasifikaciją, LR valstybinės kalbos politika priskirtina prie atvirosios skatinamosios – kalba, jos vartojimo teritorija, jos vartotojų teisės atvirai įvardijamos teisės aktuose, įvairiomis priemonėmis skatinamas kalbos vartojimas⁵⁷. Taigi turint galvoje tokias gausias apsaugos priemones, logiška daryti išvadą, kad Lietuvoje valstybinės kalbos apsauga – tinkamas kriterijus tam tikram lygiateisiškumo apribojimo pateisinimui. Palyginimui galima paminėti Latvijos Konstitucinio teismo sprendimą byloje dėl nelatviškų pavardžių rašymo latvių kalba pasuose, kuriuo buvo paskelbta, kad nors valstybinės

⁵⁴ Danutė Jočienė, „Diskriminacijos draudimo principo aiškinimas ir taikymas tarptautinėje teisėje“, Teisė (2003, Nr. 46), p. 73.

⁵⁵ Dėl 2004 metų paskelbimo kalbos ir knygos metais, LR Seimo nutarimas (2003-07-03, Nr. IX-1689), 1 str.

⁵⁶ Dėl valstybinės kalbos politikos 2003-2008 m. gairių, LR Seimo nutarimas, Žin. (2003, Nr. 57-2537).

⁵⁷ <http://www.vlkk.lt/lt/apie/politika> [aplankyta 2004-04-07].

kalbos apsauga buvo teisėtas tikslas, ginčijamos normos pripažintos neproporcingu apribojimu, nes Vyriausybė nesiėmė visų įmanomų priemonių, kad būtų išvengta asmeniui sukuriama nepatogumų⁵⁸. Taigi sudėtingiausia nuspręsti dėl taikomo apribojimo proporcingumo, ir šis kriterijus labiausiai priklauso nuo konkrečios situacijos.

Taigi galima daryti išvadą, kad tradicinės lietuvių moterų pavardės gali būti diskriminacinės, jei konkrečioje situacijoje moteris patirtų neproporcingą kokios nors įgyvendinamos teisės apribojimą.

Visas problemas dėl galimos diskriminacijos išsprendžia suteikiama galimybė pasirinkti neutralią, šeimines padėtis nerodančią pavardę su galūne –ė. Tokia pavardės forma taikoma vienodai visoms pilnametystės sulaukusioms moterims, ji pateisinama minėtais objektyviais kriterijais, yra teisėta, proporcinga.

Todėl apibendrinant galima teigti, kad tradicinės lietuvių moterų pavardės, nurodančios moterų šeimines padėtis, gali sukelti netiesioginę diskriminaciją lyties pagrindu, o neutrali moterų pavardė su galūne –ė nesukelia jokių apribojimų. Todėl nėra jokio būtinumo reikalauti vyriškosios formos pavardės, nes ir moteriškosios formos pavardė su galūne –ė suteikia lygias teises moterims.

2. Dėl diskriminacijos šeimines padėtis pagrindu

Straipsnyje analizuotas VLKK nutarimas „Dėl moterų pavardžių darymo“ gali sudaryti įspūdį, kad naujaja neutralia moteriška pavardė nelygiateisiškumo galimybė nepašalinama, nes nutarimo 1 str. minima, kad mergaitėms pavardės suteikiamos pagal tėvo pavardę, o moterų pavardės daromos iš vyro pavardės, tuo tarpu 2 str. kaip subjektai, kuriems taikomas šis teisinis reguliavimas, nebeminimos mergaitės, ir tik nurodoma, kad moters pavardė su galūne –ė daroma iš vyriškos [ne tėvo] pavardės ir kad jeigu vyriška pavardė turi galūnę –ė, moteriška [ne mergaitiška] pavardė lieka nepakitusi. Tokio 2 str. aiškinimo teisingumą patvirtina ne tik teisės normos lingvistinė analizė, bet ir oficialus VLKK-os pateikiamas aiškinimas⁵⁹. Todėl susidaro įspūdis, kad pasikeitė ne priemonės poveikis, bet tik jos forma, ir naujoji neutrali pavardė rodo moters šeimines padėtis: mergaičių pavardės – su mergautine priesaga, ištekėjusių moterų – su galūne –ė. Tačiau tai klaidingas aiškinimas. Nutarimo 2 str. neminima, kad neutralią pavardę moterys gali pasirinkti tik po santuokos. Todėl teisės akto taikymas yra logiškas: mergaitėms suteikiamos mergautinės pavardės, o sulaukusios pilnametystės moterys gali pasirinkti neutralią pavardę bet kada, nebūtinai tik po santuokos.

Aiškumo dėlei reikėtų keisti minėto VLKK nutarimo 2 str. nuostatas ir aiškiai nurodyti, kada moterys gali pasirinkti neutralią pavardę su galūne –ė: 1) sulaukus pilnametystės, 2) po santuokos.

Taigi kelti klausimą dėl nelygiateisiškumo dėl nevienodų mergaičių ir moterų pavardžių nebelieka prasmės: kad ir kokia būtų mergaitės pavardė (ar su mergautine priesaga, ar su galūne –ė), jos šeimines padėtis (t. y. tai, kad ji netekėjusi) akivaizdi, o sulaukus pilnametystės galima pasirinkti, demonstruoti savo šeimines padėtis ar ne. Vadinasi, esamų priemonių užtenka, kad būtų užtikrintas

⁵⁸ Latvijos Respublikos Konstitucinio Teismo byla Nr. 2001-04-0/03.

⁵⁹ www.vlkk.lt/lt/article/po8 [aplankyta 2004-05-14].

lygiateisiškumas, ir tokiam pačiam tikslui pasiekti nebūtinios vyriškosios formos moterų pavardės.

Visgi ne visai aiškus VLKK nutarimo „Dėl moterų pavardžių darymo“ kūrėjų tikslas įteisinant skirtingų formų mergaičių ir moterų pavardes. Greičiausiai tai galima paaiškinti tuo, kad esamas teisinis reguliacinis mechanizmas nesukelia teisių suvaržymų, apribojimų, todėl siekiama išsaugoti tradicinių lietuvių mergautinių pavardžių vartoseną.

Visgi turint galvoje šiame skyrelyje pateiktus argumentus rekomenduotina leisti ir mergaičių pavardžių darybą su galūne –ė. Priešingu atveju išliktų bent jau teorinė teisių apribojimų galimybė: pvz., nesulaukusios 18 m., bet jau ištekėjusios ir pasirinkusios pavardę su galūne –ė LR pilietės pavardė atskleistų jos šeiminei padėtį, nes visų kitų, nesulaukusių 18 m., mergaičių pavardės būtų su mergautinėmis priesagomis.

Todėl apibendrinant reikia akcentuoti, kad nevienodos moterų ir mergaičių pavardžių formos savaime nesudaro neproporcingo ar neteisėto pagrindo nevienodam moterų ir mergaičių traktavimui. Visgi, kad būtų panaikinti bet kokie teisių įgyvendinimo apribojimai moterims, rekomenduotina tą pačią pavardžių darybos sistemą – galimybę pasirinkti pavardę su galūne –ė – taikyti ir mergaičių pavardėms.

3. Dėl diskriminacijos pilietybės pagrindu

Straipsnyje jau buvo minėta, kad aptariamasis lietuvių moterų pavardžių darybos teisinis reguliavimas taikomas tik LR piliečiams. Todėl gali kilti klausimas, ar piliečiams neuždedama neproporcinga našta, ar nevienodas LR piliečių ir ne piliečių (užsienio valstybių piliečių, asmenų be pilietybės) traktavimas netampa diskriminacijos pagrindu. Juk net dviem LR pilietėms gali būti taikomos nevienodos taisyklės: pvz., LR pilietė, ištekėdama už lietuvių kilmės, bet ne LR piliečio gali pasirinkti lietuvių kalbos požūriu vyriškosios formos pavardę. Vienu iš pavyzdžių galėtų būti žymių Lietuvos verslininkų poros atvejis: LR pilietė Izolda Rukavišnikova, ištekėjusi už lietuvių kilmės JAV piliečio Beno Gudelis, tapo Izolda Gudelis. Žinoma, tokiu atveju pavardė gali būti ir sulietuvinama (žr. 1991-01-31 LR Aukščiausiosios Tarybos nutarimą Nr. I-1031 „Dėl vardų ir pavardžių rašymo Lietuvos Respublikos piliečio pase“).

Konstitucinės teisės vadovėlis nurodo, kad „... Lietuvos pilietybė yra nuolatinis teisinis asmens ryšys su Lietuvos valstybe, grindžiamas abipusėmis teisėmis ir pareigomis ir iš jų kylančiu savitarpio pasitikėjimu, gynyba bei asmens ištikimybe valstybei.“⁶⁰ Taigi dėl ypatingų santykių su valstybe, piliečiai turi jai daugiau pareigų, todėl piliečiai ir ne piliečiai – skirtingos asmenų grupės, vadinasi, nevienodi reikalavimai tokių grupių atžvilgiu nebus diskriminacija. Tokiu atveju užsienio piliečio pavardė vertinama pagal jo pilietybės valstybėje vartojamos kalbos taisykles. Ir kadangi daugumoje valstybių sutuoktinių pavardės yra identiškos formos, gali atsitikti taip, kad LR pilietė vadinsis pavarde, kuri, vertinant lietuvių kalbos kategorijomis, bus vyriškosios formos.

⁶⁰ Toma Birmontienė ir kt., Lietuvos konstitucinė teisė (Vilnius, 2002), p. 368.

Taigi skirtingoms asmenų grupėms – LR piliečiams ir ne piliečiams bei jų sutuoktiniams – taikomi skirtingi reikalavimai paaiškinami ir pateisinami skirtingos taikytinos teisės skirtingomis taisyklėmis, ir tai negali būti pagrindas reikalauti vyriškosios formos pavardžių visoms LR pilietėms.

4. Dėl diskriminacijos kalbos pagrindu

Su ką tik aptartu diskriminacijos pagrindu glaudžiai siejasi nevienodas asmenų traktavimas jų vartojamos kalbos aspektu, t. y. ar teisinga ir teisėta reikalauti laikytis nustatytų lietuvių kalbos taisyklių LR piliečiams, vartojantiems kokią nors kitą kalbą.

Toks reikalavimas pateisinamas jau aptartais ypatingais pilietybės santykiais: naudodamasis valstybės teikiamomis garantijomis, paslaugomis, asmuo turi jai pareigų – paklusti viešajai tvarkai, nepiknaudžiauti savo teisėmis.

Sis argumentas susijęs su dar vienu, taip pat straipsnyje jau minėtu: pavardžių darybos reikalavimai taikomi tik viešajame gyvenime, todėl privačiai asmuo gali vadovautis jų vartojamos kalbos taisyklėmis, saugoti ir puoselėti jų ypatumus.

Taigi vienodas moteriškų pavardžių darybos reikalavimas, taikomas ir lietuvių, ir kitomis kalbomis kalbantiems asmenims, nesukelia jokių neproporcingų, neteisėtų asmens teisių suvaržymų, netgi atvirkščiai: LR Konstitucinio teismo teigimu, „[v]alstybinė kalba yra svarbi piliečių lygiateisiškumo garantija, nes leidžia visiems piliečiams vienodomis sąlygomis... įgyvendinti savo teises ir teisėtus interesus.“⁶¹ Todėl argumentas dėl nevienodų sąlygų įgyvendinant teises kalbos aspektu negali būti pagrindas įteisinti vyriškosios formos lietuvių moterų pavardes.

Apibendrinant visus argumentus diskriminacijos klausimu darytina išvada, kad esamas lietuvių moterų pavardžių darybos teisinis reguliavimas nesukelia diskriminacijos ar kitokių asmeninių teisių apribojimų pilietybės, vartojamos kalbos, lyties pagrindu. Lygiateisiškumas garantuojamas esamomis teisės nuostatomis, ir nėra būtina to paties tikslo siekti kitomis priemonėmis. Tam tikromis aplinkybėmis gali kilti netiesioginė diskriminacija šeiminės padėties pagrindu, todėl rekomenduotina tą pačią pavardžių sistemą taikyti ir mergaičių, ir moterų pavardėms. Atlikta analizė rodo, kad lietuviškos neįgyja teisės į vyriškosios formos pavardes.

III. Kiti aktualūs argumentai

A. Ar lietuvių moterų pavardės sukelia nepatogumų?

Straipsnyje jau nagrinėtoje byloje Vilija Bartašiūtė v. Klaipėdos miesto savivaldybės administracijos metrikacijos skyrius⁶² ieškovė be jau aptartų argumentų taip pat kėlė ir asmeninių patogumų reikalavimus. Ji teigė, kad patiria nepatogumų: jei pasirinktų pavardę su galūne -ė Rudė, ji negražiai skambėtų, turėtų neigiamą konotaciją, tokia jos pavardė anglų kalba reiškia neigiamos reikšmės žodį, todėl kiltų nepatogumų užsienyje, be to, užsieniečiams neįprasta,

⁶¹ Žr. išnašą 22: Dėl Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1991 m. sausio 31 d. nutarimo „Dėl vardų ir pavardžių rašymo Lietuvos Respublikos piliečio pase“ atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai.

⁶² Žr. išnašą 31: Vilija Bartašiūtė v. Klaipėdos miesto savivaldybės administracijos metrikacijos skyrius.

kad vyro ir žmonos pavardės yra skirtingų formų, jiems sunku išstarti lietuviškas galūnes -ienė, -ūtė, kils sunkumų įrodant, kad pora yra sutuoktiniai ir pan. Visi šie argumentai nėra grynai teisiniai, tiesa, jie susiję su nesikišimo į asmeninį gyvenimą, proporcingumo (LR CK 1.2 str. 1 d.), protingumo (LR CK 1.5 str. 1 d.) principais, bet jie straipsnyje jau buvo aptarti ir padaryta išvada, kad teisinis lietuvių moterų pavardžių darybos reguliavimas jų nepažeidžia.

Ieškovės teiginius galima atremti ir neteisine argumentacija. Teiginiai dėl to, kad užsieniečiams sunku išstarti lietuvių moterų pavardes, neturi racionalaus pagrindo, nes ir lietuviams sunku išstarti kitų tautybių pavardes. Visiškai nepagrįstas teiginys dėl to, kad skirtingos vyro ir žmonos pavardžių formos sukelia sunkumų, nepatogumų, nes prireikia įrodyti santuokinius ryšius, priklausymą vienai šeimai. Leidimas moteriai pasirinkti vyriškosios formos pavardę neišspręstų šio klausimo, ypač jei žmona pasiliktu mergautinę pavardę ar pavardę, pasirinktą po ankstesnės santuokos. Islandijoje, kur vietoj pavardžių naudojami patronimai, visų šeimos narių pavardės skiriasi, nes antrasis asmenvardis sudaromas iš tėvo vardo pridėdant dėmenį sūnus arba dukra, o po santuokos pavardės nekeičiamos⁶³. Geriausias priklausymo šeimai įrodymas – tai įrodantis dokumentas, jo pateikimas nėra neprotingas apsunkinimas. Dėl teiginio, kad pavardė skamba negražiai, reikia akcentuoti, kad toks atvejis numatytas vienu iš pagrindų pavardės pakeitimui (žr. Asmens vardo, pavardės, tautybės pakeitimo taisyklės, 2.1. str.). Šiuo tikslu nebūtina pavardės keisti į vyriškąją formą, galima pridėti keletą raidžių ar jas pakeisti.

Taigi darytina išvada, kad esamos lietuvių moterų pavardžių pasirinkimo galimybės nesudaro moteriai neprotingų, nereikalingų nepatogumų, suvaržymų. O susidariusius apribojimus galima panaikinti pasinaudojant nustatytomis galimybėmis, ir nėra būtinumo keisti moterų pavardžių darybos principų šiuo pagrindu.

B. Užsienio valstybių patirtis

Šio straipsnio tikslas nėra užsienio valstybių teisinio mechanizmo aptariamuoju klausimu analizė. Visgi verta aptarti kitų šalių patirtį, kaip galimus problemų sprendimų būdus Lietuvoje.

Labiausiai su Lietuvos aktualijomis susijusi situacija JAV, kitose angliakalbėse šalyse, kur ne pati pavardė, o kartu su ja vartojamas kreipinys nurodo moters šeiminę padėtį: Miss – merginoms ir netekėjusioms moterims, Mrs. – ištekėjusioms moterims. Ilgainiui šiuos kreipinius, ypač verslo aplinkoje, ima išstumti neutralus Ms. Pokytis yra moralinio, kultūrinio, ne teisinio pobūdžio.

Latvijos patirtis naudinga tuo, kad latvių ir lietuvių kalbos priklauso tai pačiai baltų kalbų šeimai. Latviai moterų šeiminių padėčių rodančių pavardžių atsisakė po Pirmojo pasaulinio karo įvedant vienodą galūnę –a visoms moteriškoms pavardėms.

Lenkijoje moters šeiminių padėčių rodančių pavardžių atsisakyta po Antrojo pasaulinio karo greta neutralios formos moterų pavardžių įteisinant vyriškosios formos moterų pavardes⁶⁴. Tai ypač kritikuota dėl žalos kalbos sistemai.

⁶³ <http://www.icenews.is/basics.html> [aplankyta 2004-05-26].

Čekijoje egzistuoja teisės aktai reikalaujantys laikytis čekų kalbos taisyklių moterų pavardes darant su šeiminių padėties nerodančiomis moteriškoms galūnėmis -a arba -ova. Pastaruoju metu svarstoma teisės normų pataisa, leidžianti vyriškosios formos moterų pavardes užsienietėms arba ištekėjusioms už užsieniečių, arba ištekėjusioms užsienyje. Toks pasiūlymas šalyje vertinamas prieštarinčiai⁶⁵.

Apibendrinant lietuvių kalbai giminėmis kalbomis kalbančių valstybių patirtį matyti, kad palankiausiai vertinamos neutralios moterų pavardžių formos.

C. Galimi problemų sprendimo būdai Lietuvoje

Siekdamos vyriškosios formos moterų pavardžių įteisinimo, lietuviškos imasi įvairių teisėtų ir neteisėtų priemonių. Vienas iš didžiausių atgarsių sulaukęs yra žurnalistės Aurelijos Simutis atvejis. Ji, įtikinusi pareigūnus, kad ketina išvykti gyventi į užsienį, gavo iš LR teisingumo ministerijos specialų išimtinį leidimą (nors išimties procedūros nėra numatytos), suteikiantį teisę pasirinkti vyriškosios formos pavardę Simutis. Žurnalistė viešai ne kartą pareiškė, kad dėl pavardės davė pareigūnams kyši. Dėl to buvo pradėtas ikiteisminis tyrimas, bet iškelti baudžiamąją bylą atsisakyta⁶⁶.

Nebūtina griebtis tokių ne visai skaidrių ir teisėtų priemonių. Jei moteris moteriškosios formos pavardę suvokia kaip savo asmeninę problemą, galima pabandyti pasinaudoti leistinomis galimybėmis. Pz., nustatyti pavardžių darybos reikalavimai, kaip buvo minėta, netaikomi ne LR piliečiams (esant būtinybei galima atsisakyti LR pilietybės), tuokiantis su ne LR piliečiais, tuokiantis užsienio valstybėje, kurioje nuolat gyvenama.

Taigi darytina išvada, kad egzistuoja reali galimybė tam tikromis sąlygomis pasinaudojant teisinėmis priemonėmis įgyvendinti savo pageidavimą turėti vyriškosios formos pavardę.

Išvados ir pasiūlymai

Apibendrinant straipsnyje pateiktus argumentus, galima padaryti tokias išvadas ir pateikti pasiūlymus dėl galimų problemų sprendimo būdų:

1. Straipsnyje aptartos teisės aktų visumos, nacionalinės ir tarptautinės teismų praktikos sisteminė analizė leidžia padaryti išvadą, kad lietuviškos moterims suteikiama galimybė po santuokos pasirinkti vyro, bet ne vyriškosios formos pavardę. Tokią pasirinkimo apimtį nulėmė įvairių teisės sistemos lygmenų aktuose įtvirtintas lietuvių kalbos taisyklių imperatyvumas. Kad būtų išvengta klaidingų teisės aktų interpretacijų, manipuliacijų, rekomenduotina teisės normas, kuriose vartojamos formulotės suteikiama tėvų pavardė, pasirinkti sutuoktinio pavardę keisti į suteikiama pavardę pagal tėvų pavardę, pasirinkti pavardę pagal sutuoktinio pavardę arba suteikiama tėvų pavardė, sudaryta pagal lietuvių kalbos taisykles.

⁶⁴ Pastarosios dvi pastraipos iš straipsnio: Jūratė Kiliulienė, „Moterų pavardžių „revoliucija“ nuo kaimynų atsilieka šimtmečiu“, Respublika (2003-08-21).

⁶⁵ <http://www.praguepost.com/P03/2004/art/0304/news7.ph-30k> [aplankyta 2004-03-05].

⁶⁶ Žr. išnašą 38: pokalbis su Kęstučiu Ignatavičiumi.

2. Absoliuti teisė pasirinkti bet kokią norimą pavardę nėra garantuojama. Tai nepažeidžia asmens teisių tol, kol toks ribojimas pateisinamas viešosios tvarkos, geros moralės, kitų asmenų teisėtų interesų apsauga. LR teisės aktuose nustatyti ribojimai atitinka šiuos kriterijus.
3. Teisinė lietuvių moterų pavardžių reguliacija nenustato jokio neteisėto ar neproporcingo kišimosi į asmeninį ar šeimyninį gyvenimą, o nurodyti apribojimai pateisinami kaip leidžiama išimtis ir tik tokia apimtimi, kiek valstybės interesai persveria asmeninius.
4. Tradicinės lietuvių moterų pavardės su priesagomis -aitė, -(i)ū/utė, -ytė, -ienė, identifikuojančios moters šeiminių padėtį, gali sukelti netiesioginę diskriminaciją lyties pagrindu. Galimybė pasirinkti neutralią šeimines padėties nerodančią pavardę su galūne -ė nesukelia jokių apribojimų lyties pagrindu.
5. Skirtingos lietuvių mergaičių ir moterų pavardžių formos per se nėra pagrindas nevienodam jų traktavimui. Visgi, kad būtų panaikinti bet kokie galimi nebūtinai teisių įgyvendinimo apribojimai moterims, siūlytina ir mergaičių, ir moterų pavardžių darybai taikyti tą pačią sistemą – galimybę pasirinkti neutralią pavardę.
6. Neaiškumų kelianti neišsami VLKK nutarimo „Dėl moterų pavardžių darymo“ 2 str. norma yra keistina, aiškiai ir tiksliai nurodant aplinkybes, kada moteris gali pasirinkti neutralią pavardę: 1) sulaukus pilnametystės bet kuriuo metu, 2) po santuokos.
7. Moterų pavardžių darybos teisinės taisyklės netaikomos ne LR piliečiams bei jų sutuoktiniams, bet taikomos ne lietuvių kalba kalbantiems LR piliečiams. Dėl ypatingų piliečių pareigų valstybei tai nėra pagrindas moterų diskriminacijai pilietybės ar kalbos pagrindu.
8. Egzistuojančios lietuvių moterų pavardžių pasirinkimo galimybės nesudaro moterims neprotingų, nebūtinų nepatogumų, suvaržymų.
9. Užsienio valstybių patirtis panašiu klausimu nevienoda, visgi matyti, kad palankiausiai vertinamos neutralios formos moterų pavardės.
10. Tam tikromis sąlygomis (moteriai ištekančios už ne LR piliečio, tuokiantis užsienio valstybėje) išlieka galimybė moteriai pasirinkti vyriškosios formos pavardę.
11. Taigi lygiateisiškumas moterims garantuojamas esamomis teisinėmis priemonėmis, todėl nėra realios būtinybės lietuviams moterims po santuokos pasirinkti vyriškosios formos vyro pavardę.
12. Turint galvoje pateiktus argumentus, galima suformuluoti bendrą taisyklę, kad lietuvių moteris Lietuvoje neįgyja teisės pasirinkti vyriškosios formos pavardės nei po santuokos, nei esant kitokioms sąlygoms.

Apibendrinant straipsnyje atliktą analizę, galima daryti išvadą, kad iškelta hipotezė, jog lietuvių moteris negali po santuokos pasirinkti vyro pavardės su vyriškosios giminės galūne, buvo patvirtinta.

Abstract in English

Ramunė Jakštienė

DO LITHUANIAN WOMEN HAVE THE RIGHT TO CHOOSE A SURNAME WITH A MALE ENDING?

The endings of traditional Lithuanian women surnames (-aitė, -ytė, (i)u/ūtė, -ienė, -(i)uvienė) identify their marital status. This very specific feature of Lithuania is regulated by the set of laws. In 2003 the State Commission of the Lithuanian Language has passed legislation allowing women to choose the surname with neutral ending, which doesn't show marital status. But for the past 50 years some women strive to get the surnames with masculine ending allowed. The goal in this article is to make a research whether the Lithuanian women can choose husband's surname with the masculine ending after marriage. The hypothesis is raised that Lithuanian women can't choose husband's surname of masculine form after marriage. To prove this several tasks are set: 1) to analyze the existing juristic situation of the issue and its background; 2) to evaluate whether analyzed regulation is in accord with basic human rights principals; 3) to look over the experience of related languages speaking countries; 4) to state the conclusions and make some propositions

Description of the article's structure is as following.

The first part discusses whether Lithuania's legislation gives Lithuanian women the opportunity to choose the husband's surname of masculine form after marriage. The traditional surnames of Lithuanian women having Slavic origin have formed in the very end of 18th century. The proposition for women's surname of masculine form appeared after World War I. But this movement didn't use juristic means until the very end of 20th century. The specialists of the Lithuanian language categorically resist to masculine form of women surnames arguing that they will ruin the whole system of archaic language.

The result of linguistic and systemic analysis of various national norms with the support of national case law led to the conclusion that Lithuanian women can choose a husband's surname, but not a surname having masculine form.

Second part is concentrated on research whether Lithuanian women have the right in choosing the surname of masculine form. This analysis evaluates whether and to what extent the existing juristic regulation of surname structure is in accord with basic human rights principles: right to a name, right to be free from interference to personal and family life, equal treatment on various grounds. Lithuanian Constitution and various documents of international law are chosen as sources to the analysis: Universal Declaration of Human Rights, International Covenant on Civil and Political Rights, International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, European Convention on Human Rights, Convention on Elimination of All Forms of Discrimination Against Women, Convention on the Rights of the Child. Research shows that analyzed national law norms are consistent with basic human rights principles recognized by democratic societies.

The study leads to these general conclusions and propositions:

1. Isolated interpretation of mentioned legal norms may lead to manipulation and misunderstanding, but deeper systemic analysis allows making a conclusion that Lithuanian laws give women an opportunity to choose a husband's surname,

but not the surname with masculine ending. This limitation originates in legal status of Lithuanian language and normativeness of the rules of language established in the legal norms at various hierarchical levels of the system of norms. The limitation is legitimate, therefore, permitted, because it is legal, proportional and necessary to secure legal interests of other persons and state interests protected by laws. This conclusion is approved by analysis of other directly or indirectly related national laws and, to this time, the only decision of the district court.

2. In order to avoid manipulation and misunderstanding it is recommended to change the existing wording used in analyzed Lithuania's laws clearly stating requirements to follow rules of the Lithuanian language.

3. There is no absolute right in choosing whatever a surname a woman wants to have. These restrictions don't violate person's rights because they are legitimate as form of protection of public order.

4. The right to be free from interference to person's privacy and family isn't violated by established regulation of surnames forms because it isn't illegal or not proportional and set restrictions are allowed as legitimate exceptions and only to the extent the interests of a state outweigh the interests of a person.

5. Traditional surnames of Lithuanian women, identifying women's marital status, may create indirect discrimination, but the opportunity to choose neutral form of a surname don't establish any limitations on the basis of sex.

6. Different forms of girls' and women's surnames (maiden names for the former and endings -ienė or -ė for the latter) per se isn't a basis for their different treatment. However in order to abolish all possible unnecessary restrictions in the exercise of personal rights it is recommended to apply same requirements to the form of both girls and women surnames.

7. Defective legislation of State Commission of Lithuanian Language should be corrected clearly stating the conditions when a woman can choose neutral surname: not only after marriage, but at any time after attaining majority.

8. The analyzed legislation doesn't regulate surnames of foreign nationals, but does regulate non-Lithuanian speaking nationals of the Republic of Lithuania. This isn't basis for discrimination on the ground of nationality and language because of special duties of the nationals to a state.

9. Existing possibilities to choose a surname don't create unreasonable, unnecessary restrictions.

10. Experience of the countries speaking in relative languages shows the preference of neutral women surnames.

11. In some circumstances Lithuanian women retain possibility to obtain surname, which are of masculine form viewed in categories of the Lithuanian language.

12. Existing regulation grants equal treatment to all women, so there is no necessity to Lithuanian women to require surnames of masculine form.

Summarizing presented arguments, general rule is formulated that Lithuanian women don't acquire the right and can't choose husband's surname of masculine form after marriage.